

BULHARSKÁ STEREOTYPIZACE POVÁLEČNÉHO ČESKOSLOVENSKA

pokus o slovanskou imaginistiku

Chtěli bychom volbou konkrétního badatelského sujetu popsat a analyzovat jednu kulturně-xenologickou situaci (Československo bulharskýma očima) a zdůvodnit tím imaginistickou myšlenku o mechanismu stereotypizace. V polovině 18. století J. J. Rousseau poprvé vyjadřuje nové pojetí člověka jako bytosti, která potřebuje druhé, na což poukázal Tzvetan Todorov v knize *Společný život: Eseje z obecné antropologie*. Dvě stě let po Rousseaovi J. P. Sartre prohlásil: „Peklo – to jsou ti druzí.“ Připomínáme tyto skutečnosti se záměrem přesvědčit vás o následujícím tvrzení: To, co se děje mezi „já“ a „jiní“, i to, co se mezi nimi neděje, je druhem složité hry vyvolané prastarým instinktem hledání identity v zrcadle druhých: že jsi, že existuješ, že budeš uznán, potvrzen druhými, a že i ty uznáš, potvrdíš druhé. To je nejelementárnější pravda jakékoli imaginistiky (literární, historiografické, antropologické, slovanské, skandinávské, balkánské). Tato hra však neplyne vždy tak pravidelně jako proudící voda. Často bývá dialog přerušen, objevují se komunikační překážky, proces dorozumění se pouze simuluje, dochází k rozchodům... Ale to nemění nic na prostém faktu, že existuje vlastní „já“ jako identita a svět „jiného“ (alternativního), což je základní princip imaginistiky, která jako disciplína je založena na spojitosti představ a obrazů a jejich výzkumu. Z antropologického hlediska patří všechno ideální bytí mimo nás do sféry jiného, druhého. Onen jiný je nezbytný partner v našem dialogu i při veškeré naší činnosti – ať již je v roli přítele či nepřítele, ať je v konstrukci typu „dře jako Bulhar“ či v typologickém srovnání.

Latinské slovo *imago* označuje jak obraz, tak i způsob zobrazení, jak líčení, tak i tvar, jak obraz skutečnosti, tak i představu o skutečnosti, jak myšlenku, tak i vzor. Milan Kundera, uvádějící pojem *imagologie* do obecného povědomí, zvyrazňuje ve svém románu *Nesmrtelnost* výchozí

význam „symbolický, zástupný obraz“. My užíváme termínu imaginistika především jako označení pro část literární historiografie, která může být chápána nejen jako pouhá disciplína literárněvědná, nýbrž i jako součást kulturní antropologie, jejímž prostřednictvím popisujeme a analyzujeme představy o druhé literatuře, o autorovi či díle, o jiném etniku nebo o jiném prostoru, o tom, jak jsou budovány prostřednictvím jistých modelových představ – obrazů výše uvedené literární a kulturní jevy. Termínem slovenská imaginistika bychom měli označovat tu metodiku, jejímž prostřednictvím objevujeme skryté vztahy mezi „já“ (identitou) a „ty“ či „on“ (jinakostí, ev. cizorodostí) ve vzájemném slovenském styku. Je dávno známo, že existují emocionálně nebo racionálně motivované představy jedněch Slovanů o druhých, kladně identifikační či naopak negativně odmítavé a s tím související i pojmenování jiných Slovanů. Imaginistika je povolána koncem 20. stol. odkrývat mechanismy téměř dvě století trvajícího „strachu z příbuznosti“, stejně jako mechanismy dvoustletého posvátného obdivu ke genotypu, ke kmenové příbuznosti. Mechanismy, které dostatečně zřetelně vystupují z množství dokumentárních a uměleckých textů, mediálních sugescí i ve veřejných názorech.

Pojem stereotypizace je odvozen od pojmu stereotyp, který byl zaveden do praxe americkým publicistou a badatelem ve veřejném mínění Walterem Lipmannem v r. 1922. Podle něho národní stereotyp je zprostředkovaná představa, kterou určitý lidský kolektiv má o druhém kolektivu nebo sám o sobě. Pojmem stereotypizace zde budeme označovat souhrn sankcí, jistý způsob modelového stvrzování daného názoru, zakládajícího se na emocionálně či racionálně motivovaném zaujetí. Tímto náhodným nebo zákonitým způsobem vznikají a působí jisté stabilizované představy a obrazy, jež sugerují xenofilní nebo naopak xenofobní nálady a slouží k pozitivní nebo negativní identifikaci. „Stereotypy a klišé“ – jak upozorňuje německý lingvista a literární vědec R. Lauer – „jsou nepochybně nebezpečná ve své nediferencovanosti a v nezodpovědném sklonu zevšeobecňovat – poněvadž vždy existuje jeden Schindler, jeden spravedlivý, jedna výjimka, která ukazuje, že takovýto zjednodušený konstrukt je nepravdivý. Na druhé straně se v rámci literárně-komunikativní soustavy utvrzují ty obecné znaky, kterými „cizí“ může být klasifikováno a jeho místo určeno.“¹

1 R. Lauer: *Obrazát na drugija*. Literaturovedské aspekty, *Lettre internationale* (Sofie) 1995, s. 12.

Poválečná bulharská znalostní orientace, hodnocení a obrazy československé jinakosti (ve většině případů můžeme hovořit jen o českosti) se objevují a uskutečňují ve třech rovinách: v kontextu sakralizace nebo profanace slovanského genotypu, v kontextu tradičních hodnotících kategorií premiant – slaboch a v kontextu nově vznikajících sankcí, stvrzujících praktik a symbolických strategií. Je nezbytné připomenout okolnost, že do počátku druhé světové války je Československo v bulharském veřejném mínění chápáno jako premiant – vzorový příklad demokracie, ekonomické prosperity i řešení národnostní otázky. Důsledkem toho se utvrzuje mýtus o klidné kulturní a demokratické zemi, která je přijímána jako „dítě Štěstěny“, podle slov nejúspěšnějšího bulharského bankéře meziválečného období Atanase Burova. Během války, kdy se v Bulharsku děje zřetelné ideologické přehodnocování, emblematické násilí v rámci revanšistické doktríny nacismu, vystupuje do popředí do té doby dobře utajené bulharské rozčarování z Čechů: „Praha stále odsouvala správní autonomii slovenského národa“ – upozorňuje v roce 1940 první bulharský profesionální bohemista prof. Boris Jocov, doktor FF UK – „v českém tisku se odedávna setkáváme s názory, které chtěly přesvědčit svět, že bulharský národ je barbarský, ‚balkánský‘, hodný politování. Někteří čeští vědci mu s obzvláštní důrazností chtějí odejmout jeho kulturní bohatství – jazyk Cyrila a Metoděje nazývají a doporučují nazývat nikoli starobulharský, nýbrž staroslověnský.“² Takovýmto výrazným projevem bulharské fobia affinitatis vůči Čechům jsou strofy básně *Návrat do vsi* od Nikolaje Marangozova:

A proto se tolik nedivím,
že i Němec se stal hrdinou.
Za tři týdny smetl Polsko,
a Čechy zabral bez boje.

...
Živý žal pro ty bratry Slovary,
ale Češi, ti k smíchu byli,
jedna svatba v našem Čirpansku
má více obětí, než měli oni.

První konkretizace Čecha jako slabocha a jeho negativní obraz se objevuje již v básni Alexandra Gerova *Březen 1939*, ve které znějí otázky

2 B. Jocov: Bálgarija i slavjanstvoto, *Slavjanski glas* 1937-40, č. 1-6.

„Copak se budeme bít, když do otroctví odcházíme mírně. / K čemu jsou oceloví orli, věrné pušky?“, zní prosba „Bratři Češi, nehněvejte se na mne!“ i hořké konstatování „Lidskou hrdost odevzdali jsme jako zbabělci“. Tyto dva případy – nezávisle na rozličných motivacích (slepá podřízenost germanofilské ideologii u Marangozova a tragicky vyostřený pocit odpovědnosti u Gerova) – navazují na bulharské hodnocení českosti, které formuloval již spisovatel Ljuben Karavelov v 70. letech 19. stol. Podle něho „celé české hrdinství a všechna česká energie“ se omezují na prozpěvování vlasteneckých písní, vlastenecká řečnění, na několik tisíc lahví piva a stovku rozbitých hlav... Jde o bulharské výčitky vůči pradávné české nechuti k prolévání krve za cokoliv, která je chápána jako potvrzení české bázlivosti. Literární obraz negativní identity je fixován v *Československém deníku* (1948) spisovatele Kamena Kalčeva: „Tu a tam se v české zemi pohybovali ‚chrabří‘ Bulhaři. Někteří z nich byli zahradníky, studenty, dobrodruhy... Ti hleděli zvysoka na Čechy, pyšnice se fyzickou silou. Vytýkali Čechům, že se neuměli bít a někdy říkali i tvrdší slova na jejich adresu. (...) Všichni do jednoho jsou bázlivci. Lakomci!. Pro halíř se chtějí soudit!... Jsou horší než židé. Jenomže já s takovými snadno zatočím – ukážu jim svou pěst a hotovo! Stáhnou ocas...“³

Tyto příklady jsou zřetelným důkazem existence imaginistické energie. Každý člověk stejně jako každý národ si v sobě nese potřebu sebeúcty, touhu sám sebe potvrdit i povýšit, něco, co ho vede i k podceňování nebo zesměšňování druhých. Obraz druhých je vždy rozmanitý, rozvrstvený, proměnlivý a zároveň hledající nějakou sjednocující osu, přesto ve všech rozlišných vrstvách zůstává různorodým. Existují však dvě základní vrstvy tohoto souhrnného obrazu: Za prvé obraz druhých ve folklórním stereotypu spolu s představami o druhých, které jsou vytvářeny každodenním stykem nebo prostřednictvím literárních textů. Za druhé obraz, ke kterému se dobíráme analýzou a který spadá do sféry kulturní, uvědomělé činnosti a mysli. V tomto smyslu je obraz druhých hodnotově dvojnásobný. Je proto vystaven nebezpečí snadných hodnotových zvratů, zvláště v momentech takzvané imaginistické sublimace – kalamity, války, revoluce, puče atd.

V tomto smyslu můžeme konstatovat, že v protikladu k bulharské literární individualizaci české negativní identity (bázlivost, lakomství) se

3 K. Kalčev: *Čechoslovaški dnevník*, Sofie 1948.

postupně a neodvratně v bulharském komplexu představ a poznání vytváří nový stereotyp, jehož cílem je zdůraznit slavný zápas Čechů a Slováků proti fašismu. Je to očividně ideogéma univerzálního rozměru, ale její bulharské traktování ji proměňuje ve specifickou imaginistickou skutečnost, která se skládá ze dvou vrstev: diktát paměti a aktuálnost protifašistické doktríny, přijímané jako sociální, ideový a morální požadavek na jedné straně, na straně druhé pak představa o nevýznamném charakteru československého protifašistického odboje, o čemž se zmiňuje autor bulharského románu *Spořilov* Georgi Karaslavov v cestopisné reportážní knize *Od Lidic po Bánskou Bystricu* (1951). Stvrzování a upevňování této antifašistické představy se v bulharské publicistice na přelomu 40. a 50. let realizuje především pomocí topoi Pankrác, cela číslo 267, Lidice, Terezín, Špilberk, Dobříš atd. Ale realizaci těchto představ nacházíme i v opozici pustina versus oáza, jak můžeme vidět v cestopise Asena Kemileva *Střední Evropa v křečích* (1945): „To je nejrozšířenější obrázek střední Evropy, pustina, na jejímž konci je jedna oáza, která se nazývá Bulharsko.“⁴ Na druhé straně pustiny je podle autora druhá oáza – Československo, které na konci r. 1945 je „skutečným státem, zatímco mnoho stovek kilometrů zpět jsou pouhá teritoria“. V této zemi „není hlad, chladno není tak nesnesitelné, celníci vypadají jako generálové, železnice jsou přesné, je to jakýsi poklidný ztracený ráj, který zklidňuje nervy a rozveseluje střeoevropské panoráma. “Tím, jak je lepší zásobování” – dokládá Kemilev – „tím aktivnější je politická a reformátorská činnost. Tím ochotněji se lidé zajímají jeden jako druhý o obecné ideje a zákony. Mohlo by se říci, že v ostatních zemích střední Evropy je neklid diktován žaludkem, v Československu je neklid veden buď rozumem nebo srdcem. Zde se děje jeden z nejvážnějších pokusů o proměnu společnosti a řešení národnostních sporů... A zde jako všude v Evropě se to hemží protiklady a rozpory: Socialistické reformy ve velkém měřítku se střetávají s problémy nacionalismu, hraničícími se šovinismem, s religiozní vlnou a s kostely přeplněnými starými i mladými... Co to vlastně je? Zrod nového světa? Levá úchylka od pravicového názoru? Nebo ... poválečné křeče?“

O čtyři roky později, r. 1949, po rozpoutání studené války a spuštění železné opony již bulharská představa o češství zahrnuje i „neklid diktovaný žaludkem“: „Nespokojena je část drobné české buržoazie“ – konsta-

4 A. Kemilev: *Sredna Evropa v konvulsii. Balkanska pregled* 1946, č. 1, s. 100.

tuje zakladatel bulharské sci-fi literatury Svetoslav Minkov v cestopise *Dvě města* (1949). – „Nespokojen je, můžeme říci, i pan Polévka. Proč je nespokojen? Jemu buřty nestačí, a husu, šunku a uzené skutečně nikde nesežene. Cožpak lze žít pouze na knedlíkách a s nějakým tenkým plátkem masa? Hle, pan Polévka se spadl již na sedmdesát kilo a svého času měl sto dvacet. A pan Polévka usuzuje: Vlastně jak špatně jsme se měli za fašismu? Tehdy obchody byly nabity zbožím a nikdo na nikom nechtěl lístky. Pan Polévka pokyvuje uňle hlavou a nevěří v socialismus.“⁵

Bulharská důvěra v socialistický rozvoj Československa, slovanského bratra, s kterým bok po boku kráčí k socialismu, není pouhým čistým ideologickým apriorismem a není literárně konkretizována pouze obrazy bývalých antifašistů, nyní komunistických budovatelů dvouletek a pětiletetek, kteří nebudují „s vuřty a husami, nýbrž s obětmi“ (S. Minkov), kteří „mlčenlivě kopou zem a poslouchají pohádku od pěvce Fučika o zlých lidech a utrpení“ (N. Marangozov). Tato důvěra se rodí i ze základní bulharské představy o Československu jako o zemi, která je na druhém místě po Sovětském svazu v hierarchii ekonomických a kulturních vztahů. „Československo je i mezi malými státy“ – uzavírá historička V. Čičovska – „které pomohly úsilí Bulharska vykročit z mezinárodní kulturní izolace, do které se dostalo svou účastí v Trojspolku“⁶. Proto není nijak náhodně a pouze diplomaticky řečeno československým ministrem zahraničního obchodu Hubertem Ribkou po uzavření dvoustranné obchodní smlouvy r. 1947: „Byl jsem spokojen, když jsem od svých spoluobčanů zde slyšel, že city bulharského národa k Československu jsou silnější než jindy. Odjíždím s dojmem, že Bulharsko je náš upřímný a dobrý přítel, na kterého se můžeme spolehnout.“⁷ Bulharské představy o premiantovi Československu kulminují v „obrazech z cest“ od Ludmila Stojanova, vydaných r. 1948 pod příznačným podtitulem *Národ organizátor*, rovněž i ve zmíněném *Československém deníku* K. Kalčeva, kde se píše: „A hleďíš a myslíš na proslulou Boženu Němcovou, jako když čteš stránky její Babičky. (...) Řadí se české vesničky, čisté a upravené, bez otrhaných bab a usmrkaných dětí po ulicích, bez tradiční orientální mizérie.“

5 S. Minkov: *Dva grada*, *Septémvri* 1949, č. 8.

6 V. Čičovska: *Bulgaro-čechoslovaškite otnošenija v ramkitě na světskija blok (40 – 60 godini)*, *Homo bohemicus* 1995, č. 3, s. 18.

7 Ch. Ribka, *Svoboděn narod* 24. 6. 1947.

Zde je potřeba poznamenat, že bulharská stereotypizace poválečného Československa zahrnuje jak tradiční představy a obrazy měšťácké povahy Čechů, tj. tzv. mentální stereotyp, tak nově vznikající představy a obrazy fučikovského hrdinství, to jest takzvaný ideologický stereotyp. Oba poznávací modely podmiňují názor bulharského velvyslance S. Simova o tov době pražského jara, kdy najednou shledala – podle slov tehdejšího oficiálního spisovatele a pozdějšího emigranta v Londýně G. Markova – že Češi jsou jiní, než doposud myslela. „Považovali jsme vždy Čechy za přespříliš realistické a přespříliš uvážlivé, než abychom dokázali zčistajasna přiznat, že jsou národem básníků.“⁸

V závěru bychom rádi připomněli, že bulharská stereotypizace poválečného Československa, která spočívá v hodnotové opozici premiant – slaboch, neopakuje schéma běli a černě, idyly a kritičnosti, protože v daném případě jde o velmi důkladnou znalost a o velmi aktivní zájmy. Na tuto znalost a tyto zájmy je třeba pohlížet jako na určitý druh „vnenachodimosti“ (řečeno s M. M. Bachtinem), jako na časovou, prostorovou a kulturní exotopii (řečeno s Tz. Todorovem⁹). Bulharské zrcadlo české identity z uvedeného období nám ukazuje premianta a slabocha v bezprostřední souvislosti s aktuálním bulharským kódem favorizace a tradičním bulharským kódem diskriminace.

8 G. Markov: *Kogato časovnicite sa sprāli. Novi zadočni reportaži za Bulgarija*, Sofie 1991.

9 Tz. Todorov: *Bālgarija – Francija, Lettre internationale* (Sofie) 1995, s. 18.